leiding een ongevaarlijke manier om nuttige zaken te leren die in het latere huisvrouwenleven van pas zouden komen.
Tegen 1900 was het kwekelingenstelsel ingevoerd. De kwekeling hielp de hele dag mee op de lagere school; in de avonduren werd hij opgeleid voor het examen. Nergens was de kwaliteit om over naar huis te schrijven. Jan Ligthart vond de opleiding 'verloren tijd en mislukte energie'. Groten in hun vak waren onder meer P.J. Prinsen, directeur van de Rijkskweekschool te Haarlem (een verlichtingspedagoog en ontwikkelaar van lesmethodes), en B. Brugsma, directeur van de Nutskweekschool te Groningen die pleitte voor een goed pedagogisch element. Op zijn grafsteen staat: 'Hulde aan de man die zijn leven wijdde aan de lagere school.' De meisjesopleidingen kenden hun eigen heldinnen: I. Kooistra, de directrice van de Rijkskweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn en J.J. Weyland, directrice van de Christelijke Normaalschool te Zetten.
Van Essen beschrijft hoe in de negentiende eeuw de opleiding langzaam vorm kreeg en de eerste confessionele initiatieven opkwamen. Ze beschrijft idealen als de 'wetenschappelijke' toerusting van onderwijsgevenden. Katholieke congregaties werden zeer actief op onderwijsgebied. Rond 1900 kregen maatschappelijke en politieke veranderingen invloed op de opleiding. Kwekelingen roerden zich in geschriften als het *Haarlemse Baknieuws* van Theo Thijssen, met debatten over de professionaliteit van de onderwijzer. De echte kweekschoolsfeer bestond maar kort, zo tussen 1920 en 1950. Van Essen geeft ten slotte een inkijkje in haar eigen kwekelingenleven. In haar epiloog vraagt zij zich af, wat er op de huidige megahogescholen nog over is van de goede oude tijd. Maar vol heimwee terugkijken op de oude opleiding is meer *invention of tradition* dan realistisch. De constante factor lijkt kritiek op het bestaande, zoals de actuele discussie rond competentiegericht leren.
De idealen van opleiders en studenten komen in dit boek goed aan bod, net als overeenkomsten en verschillen tussen jongens- en meisjesstudenten, en die tussen verzuilde instellingen. Nu eens is het een beeld van intense tuttigheid - kledingvoorschriften voor meisjesstudenten! - en dan weer dat van het dagelijkse reilen en zeilen, zeker op internaten tot in de finesses gereglementeerd. Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw ging men krampachtig om met seksualiteit. Het 'lopen' met een persoon van het andere geslacht kon al leiden tot verwijdering.
Voor wie het opleidingsonderwijs ter harte gaat, is *Kwekeling tussen akte en ideaal* een prachtig lees- en ontdekboek. Er zit ook een dvd bij met historische opnamen.

Joop Berding

JAAP JAN BROUWER, *HET OOSTFRONT: HOE HET DUIZENDJARIGE RIJK ZIJN EINDE OP DE STEPPEN VOND* (VEEN MAGAZINES: DIEMEN 2006), 446 BLZ., € 29,95.

Met *Het Oostfront* van Jaap Jan Brouwer is een nieuwe publicatie over de Duits-Russische strijd in de Tweede Wereldoorlog verschenen. En eerlijk gezegd zijn er minder lezenswaardige boeken over deze periode. Toen het Duitse leger in juni 1941 de Sovjetunie binnenviel, hoopte Hitler op een snelle overwinning. Waren immers niet alle campagnes van zijn strijdkrachten vlot en succesvol verlopen? Wie zou in staat zijn de onoverwinnelijke Germaanse troepen tegen te houden? Toch zeker niet het Rode Leger van inferieure van *Untermenschen*? Natuurlijk moest de vijand nog verslagen worden, maar na de eindstrijd tussen het nationaal-socialisme en het communisme zou een glorietijd aanbreken waarin Duitsers het veroverde gebied konden exploiteren.
Om dit te kunnen bereiken wilde Hitler voorkomen dat hij dezelfde fouten zou maken als Napoleon. Het Russische leger moest dus niet teruggedreven, maar vernietigd worden. Tangbewegingen moesten de omsingeling van honderdduizenden soldaten verzekeren, zodat de Duisters weer snel konden doorstoten naar volgende doelen. Helaas verkeek ook Hitler zich op de oneindigheid van de Russische steppen, de hardheid van de winter en de veerkracht van het Russische leger.
Brouwer beschrijft op een luchtige toon zeer helder het verloop van de strijd tussen de nazi's en het Rode Leger. Dat doet hij op een gedegen wijze, met aandacht voor de grote lijn en de kleinte details. Zijn boek begint met een uitgebreide schets van het Duitse en Russische leger in de jaren twintig en dertig. Hij maakt duidelijk dat het Duitse leger superieur was in training, met veel nadruk op initiatief bij de commandanten en een goede relatie tussen officieren, onderofficieren en hun soldaten. Het beeld van een slaafs *Befehl ist Befehl* gold volgens Brouwer misschien wel voor de stafchefs, maar niet in het veld. Brouwer verhult bij deze beschrijving zijn bewondering voor het Duitse leger niet, een bewondering die overigens

overduidelijk de Wehrmacht en niet het nationaal-socialistische gedachtegoed betreft.
Vervolgens beschrijft hij in vijf hoofdstukken de strijdjaren 1941 tot en met 1945. Daarbij besteedt hij niet alleen aandacht aan de veldslagen, maar aan alle aspecten van de strijd: de voorbereidingen, de confrontatie met de vijand, de aanpassingen in tactiek en de verdediging van het achterland. Dit alles gebeurt duidelijk vanuit het Duitse standpunt. De Russische manoeuvres worden wel beschreven, maar staan steeds in het teken van de weerslag die ze hebben op de Duitsers. In het eerste van deze vijf hoofdstukken ligt vanzelfsprekend de nadruk op het oprukken van de Duitsers, in de andere vier op de overgang van langzaam terugtrekken naar een wilde vlucht van de Duitsers. Een epiloog over de conferentie van Potsdam en de daarop volgende emigratie c.q. deportatie van Duitsers uit Tsjechië en Polen rondt het boek af. Het geheel wordt verlevendigd met goed gekozen foto's die soms onverwachte beelden weergeven, met kaartjes en ingekaderde detailverhalen met ervaringen van frontsoldaten, anekdotes over de productie van verschillende tanks en achtergronden over commandanten. Bij het lezen van dit boek valt wel op dat Brouwer erg in de technische details geïnteresseerd is: de namen van verschillende legergroepen en vooral van verschillende types tanks worden veelvuldig gebruikt. Het is voor de lezer soms lastig om dat bij te houden.
Wie zoekt naar een zeer gedetailleerde beschrijving van alle veldslagen doet er misschien goed aan naar een ander boek uit te zien. Wie echter een goede kruising tussen verloop en analyse van de strijd zoekt, heeft een lezenswaardig boek te pakken. Zeker een aanrader!

Hugo J. Vos

ESTER BAKKER (RED.), *EEN REIS KAN ALLES VERANDEREN. HISTORISCHE REISVERHALEN VAN NEDERLANDSE VROUWEN* (PROMETHEUS: AMSTERDAM, 2006), 232 BLZ., € 12,50

Een bloemlezing met dagboekfragmenten van Nederlandse vrouwen die op reis gingen.
Esther Bakker schrijft over de manier waarop vrouwen reisden en de verandering in attitude ten opzichte van het reizen. De inleiding is chronologisch opgebouwd, vanaf de zeventiende eeuw tot nu; de dagboekfragmenten zijn dat verrassend genoeg niet. Die beslaan maar een beperkte tijd; namelijk vooral de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Wat de reden is van de keuze van auteurs en verhalen wordt niet duidelijk. Maar liefst de helft van de dagboekfragmenten speelt zich af in Nederlands-Indië, de andere vier in Oost-Europa, Oostenrijk, China en de Verenigde Staten. Kortom, onduidelijke uitgangspunten.
Op het zandkleurige omslag staat een foto van een dame op een dromedaris uit het einde van de negentiende eeuw met op de achtergrond een piramide. Het is Anne Weber-van Bosse, op weg is naar Nederlands-Indië. Ter hoogte van het Suezkanaal heeft ze misschien een uitstapje naar een piramide gemaakt. Daarover echter niets in de inleiding, het blijft gissen. Wel wordt uitgebreid verslag gedaan van moeder en dochter Tinne die in de negentiende eeuw uitgebreid 'bepakt en bezakt' door Noord-Afrika trokken. Alexandrine Tinne (dochter) heeft enige naam als ontdekkingsreiziger verworven maar heeft kennelijk niet genoeg materiaal nagelaten om als apart verhaal in de bundel te worden opgenomen. Bakker vermeldt overigens niet de bronnen die ze voor haar inleiding heeft gebruikt.
De gekozen dagboekfragmenten zelf zijn zeer verschillend van toon en niveau. Van de Indië-verhalen springt het dagboekfragment van Anna Weber-van Bosse eruit. Zij doet samen met haar man onderzoek en gaat met de HM Siboga op expeditie om vooral algen te verzamelen. De contacten die ze met verschillende stammen legt zijn boeiend om te lezen. Anna heeft een belangrijke algenverzameling aangelegd en ontwikkelt zich later tot een autoriteit op dit gebied.
Sommige verhalen zijn boeiend omdat de schrijfster een onverwachte bron blijkt te zijn die bijvoorbeeld vertelt hoe prinses Anna Paulowna en prins Willem Frederik (later koning Willem II) rond 1825 naar St. Petersburg reisden. Er wordt melding gemaakt over de grote hoeveelheden joden die in Oost-Europa leven, over hoe vlotbruggen over een rivier werken. Daarnaast wordt er geklaagd over vlooien in bed, het eten en het eindeloos hobbelen in een koets door donkere wouden.
Uit het dagboekfragment van Carry van Bruggen blijkt niets over het opkomend antisemitisme in Oostenrijk waarover ze volgens de inleiding schrijft. Carry is wel ontzet dat ze, omdat ze ergens laat aankomt, in een loods op een Matratzenlager moet slapen in plaats van in een genoeglijke Gasthof. Misschien stond het stuk over het ontluikende antisemitisme